

Marek Osiewicz

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

**Wariantywność w zakresie realizacji
grup spółgłoskowych w listach polskich
z pierwszej połowy XVI wieku
(kontynuanty połączeń *sr̥, *zr̥, *žr̥, *-(s)tv̥c-,
*-(z)dv̥c- oraz grupy (-)vš̥-, (-)xv̥-, -dl-)**

Celem niniejszego artykułu jest ustalenie zakresu wariantywności fonetycznej w obrębie wyszczególnionych w tytule artykułu grup spółgłoskowych poświadczonych w listach polskich z lat 1525-1550. Opis uwzględni również stopień znormalizowania poszczególnych wariantów, a także ewentualne uwarunkowania chronologiczne, fonetyczne, leksykalne, geograficzne oraz tekstowe (idiolektalne) dokumentowanych przez listy procesów fonetycznych omawianego zakresu.

Podstawę źródłową analizy stanowią 232 listy pochodzące od 88 nadawców, zgromadzone w pierwszym i drugim tomie *Listów polskich XVI wieku*¹. Ekscerpowane teksty tworzą zbiór niejednolity pod względem stopnia oficjalności zawartego w nich komunikatu. Znajdują się w nim bowiem zarówno listy towarzyszące różnym okolicznościom oficjalnym (np. listy dyplomatyczne kierowane do króla polskiego Zygmunta Starego od np. sułtana tureckiego Solimana I), jak i listy o wyraźnie prywatnym charakterze, wymieniane między korespondentami o symetrycznym statusie społecznym, towarzyszące okolicznościom nieoficjalnym (np. obfita korespondencja pomiędzy stryjecznymi braćmi Mikołajem Radziwiłłem Czarnym i Mikołajem Radziwiłłem Rudym). Mimo wykazanej różnorodności tematycznej, a w następstwie i stylistycznej analizowanego zbioru korespondencji, reprezentuje on swoistą „epistologra-

¹ *Listy polskie XVI wieku*, red. K. Rymut, t. 1: *Listy z lat 1525-1548 ze zbiorów Władysława Pocięchy, Witolda Taszyckiego i Adama Turasiewicza*, Kraków 1998, t. 2: *Listy z lat 1548-1550 ze zbiorów Władysława Pocięchy, Witolda Taszyckiego i Adama Turasiewicza*, Kraków 2001. Ekskserpcji poddane zostały wszystkie listy z tomu pierwszego i 47 listów z tomu drugiego; grupa listów pochodzących z drugiego tomu to teksty o dającej się ustalić proveniencji regionalnej, będące najczęściej autografami.

ficzną” odmianę polszczyzny pierwszej połowy XVI wieku, z uwagi na specyfikę listu jako formy przekazu językowego najbliższą językowi potocznemu (mówionemu) tego okresu, do niedawna² jeszcze nieopisaną również z powodu braku odpowiednich, wiarygodnych źródeł. Fakt ten umożliwił konfrontację stanu językowego poświadczanego przez listy z zakresem wariantywności i stopniem jej znormalizowania w polszczyźnie ogólnej tego okresu, reprezentowanej głównie przez drukowane bądź rękopiśmienne teksty religijne, artystyczne i użytkowe³.

Zgromadzone w ekscerpowanych tomach listy pod względem reprezentacji regionalnej tworzą zbiór dość przypadkowy. Z tego powodu część analizy, poświęcona regionalnej stratyfikacji omawianych procesów, oparta została tylko na tych tekstach, których reprezentację terytorialną udało się ustalić. Podstawowym kryterium klasyfikacji geograficznej poszczególnych tekstów była obecność w nich wyrazistych cech dialektalnych⁴; informacje o pochodzeniu autora i miejscu nadania listu stanowiły kryterium pomocnicze⁵. Wyodrębnioną w ten sposób grupę rękopisów tworzą 102 listy pochodzące od 28 respondentów. Reprezentują one cztery regiony: Wielkopolskę (20 listów, 5 nadawców), Małopolskę (14 listów, 12 nadawców), Mazowsze (13 listów, 5 nadawców) i Kresy Północne (55 listów, 6 nadawców).

² Zob. M. Osiewicz, *Rozwój XVI-wiecznego L miękkiego w języku polskim*, „Slavia Occidentalis” 59, 2002, s. 59-70; idem, *Właściwości dialektalne polskich listów Radziwiłłów z I połowy XVI wieku*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” X, 2003, s. 175-190; idem, *Oboczność k // ku w czterech rękopisach polskich z I połowy XVI wieku*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” XII, 2005, s. 185-206; idem, *Samogłoski nosowe w listach polskich z lat 1525-1550*, „Slavia Occidentalis” 63, 2006, s. 85-99; idem, *Wariantywność form fleksyjnych rzeczowników w listach polskich z lat 1525-1550 (rzeczowniki rodzaju męskiego)*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” XIII, 2006, s. 101-128; idem, *Wariantywność leksemów w zakresie nieseryjnych zmian fonetycznych w listach polskich z I połowy XVI wieku*, Poznań 2007; M. Osiewicz, A. Stęplewski, *Właściwości językowe listów Stanisława Koszuckiego z I połowy XVI wieku*, „Studia Językoznawcze”, t. 3, Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny, Szczecin 2004, s. 363-373.

³ Stałą zasadą opisu poszczególnych oboczności będzie odwoływanie się do ustaleń zawartych w pracach J. Migdała (*O języku Andrzeja Glabera z Kobylina. Studium normalizacji polszczyzny wczesnorennesansowej*, Poznań 1999), T. Lisowskiego (*Polszczyzna początku XVI wieku. Problemy wariantywności i normalizacji fonetyki i fleksji*, Poznań 1999), M. Bargieł (*Cechy dialektyczne polskich zabytków rękopiśmiennych pierwszej połowy XVI wieku*, Wrocław 1969) i Z. Klimka (*Język polski w rozmówkach polsko-niemieckich „Książeczek polskich” z r. 1539*, Wrocław 1978).

⁴ Na podstawie ustaleń M. Bargieł, *Cechy dialektyczne...*

⁵ Ustalając pochodzenie poszczególnych nadawców listów, wykorzystano dane zawarte w *Polskim słowniku biograficznym* (t. 1-37 (Abrahamowicz – Skaradkiewicz), Kraków 1935-1989) oraz informacje podane przez wydawców ekscerpowanych tomów bądź też wynikające z treści korespondencji.

Dokonane w trakcie analizy ustalenia dotyczące stopnia znormalizowania poszczególnych wariantów wykorzystują segmentacyjny model opisu procesu normalizacyjnego, zaproponowany przez Irenę Bajerową, a nieco zmodyfikowany przez Wojciecha Ryszarda Rzepkę⁶. Według tego modelu okres do momentu osiągnięcia przez rozpowszechniający się wariant progu średniej rozwojowej (50%) jest etapem braku nowej normy. Druga część przedziału chronologicznego (po przekroczeniu średniej rozwojowej) dzieli się na trzy etapy: wstępnej normalizacji (gdy wariant ekspansywny osiąga pułap 51%-74% użycia), niepełnej normalizacji (75-94% użycia) i pełnej normalizacji (95%-100% użycia).

1. Grupy *sr̥, *zr̥, *žr̥

W tekstach listów grupy spółgłoskowe kontynuujące prasłowiańskie połączenia *sr̥, *zr̥, *žr̥ poświadczone zostały w następujących leksemach: *dojrzeć, dojrzenie, obejrzeć, przejrzeć, podejrzenie, ujrzeć, ujrzenie, wejrzeć, zajrzeć, pożreć, srebro, srebrny, środa, pośrodek, Śrzeński, Śrzeńsk, źrebiec*. Prasłowiańska grupa *sr̥ realizowana jest w postaci połączeń (-)šr̥ (np. *Srzen-ski 10Śrzeń 20/I*⁷; *vefzrzode 115Ocieski 306/I*; *Srebro 70Wilam 162/I*), (-)šr̥- (np. *wefzroda 15Śrzeń 36/I*), *sr-* (np. *Srebroglowowi 'srebroglowowy' 185NOpis 492/I*), *-jšr̥-* (np. *veyfzroda 118Okoń 315/I*), *-jšr̥-* (*veyfzrodę 26Kościel 61/I*). Dawna grupa *zr̥ kontynuowana jest w następujących postaciach fonetycznych: *-žr̥-* (*obezrzlję 'obezrzy sie' 193RadzCzar 19/II*; *vzjrzj 'użrzy' 213RadzCzar 80/II*), *-jžr̥-* (np. *weyrzecz 65Śrzeń 144/I*; *przeirzeli 115Ocieski 308/I*), *-jžr̥-* (np. *zayzrzecz 43Gaszt 100/I*; *dojzrzrzenjem 194RadzCzar 23/II*), *-jžr̥-* (*zayzralem 148RadzCzar 386/I*; *obejzrzecz 193RadzCzar 18/II*)⁸. Frekwencje kontynuantów poszczególnych grup prezentują tabele 1 i 2.

⁶ Zob. I. Bajerowa, *Zmiany fleksji zaimków w XIX-wiecznej polszczyźnie ogólnej (normalizacja i przekształcenia normy)*, „Język Polski” LX, 1980, s. 105-114; W.R. Rzepka, *Demorfologizacja rodzaju w liczbie mnogiej rzeczowników w polszczyźnie XVI-XVII wieku*, Poznań 1985, s. 18-19.

⁷ Cyfra kursywna oznacza numer listu w ekscerpowanym zbiorze; dalej – również kursywą – podane jest nazwisko lub skrót nazwiska nadawcy (rozwiązanie skrótów nazwisk zob. koniec artykułu). Cyfra arabska za skrótom oznacza stronę, cyfra rzymska odsyła do odpowiedniego tomu wydania.

⁸ W listach wystąpiły ponadto trudne do zidentyfikowania fonetyczne zapisy: *doirfzrzeni (72Sol 172/I)* i *njeprzezjalo (194RadzCzar 23/II)*. Prawdopodobnie są to pomyłki pióra, zamiast: *dojžrzeli* oraz *przežrzalo* (jak sugerują wydawcy). Z powodu niejednoznaczności interpretacyjnej zostały one wyłączone z analizy.

Tabela 1. Kontynuanty grupy **sř*

<i>*sř</i> (32r.)				
(-)śř-	(-)śr-	sr-	-jśř-	-jśr-
25 (78%)	3 (10%)	1 (3%)	2 (6%)	1 (3%)

Tabela 2. Kontynuanty grup **zř*, **žř*

<i>*zř</i> (37r.)				<i>*žř</i> (2r.)
-žř-	-jř-	-jžř-	-jžr-	žř-
25 (68%)	7 (19%)	3 (8%)	2 (5%)	2 (100%)*

* Wielkość procentowa odnosi się do opozycji fonetycznej, której łączna liczba użyć nie przekroczyła 10.

Z zestawienia tego wynika, iż wśród kontynuantów prasłowiańskich grup **sř*, **zř*, **žř* w poświadczanej przez listy odmianie polszczyzny dominują tradycyjne połączenia (-)śř-, -žř-; podobny stan poświadczają też druki z tego okresu⁹. Uprozczone postaci pojawiły się głównie wśród kontynuantów grupy **sř* (tylko 2 przykłady z grupą -jžr- ≤ **zř*). Fakt ten potwierdza sformułowaną przez Tomasza Lisowskiego hipotezę o wpływie mieszanego pod względem dźwięczności składu grupy na tempo jej rozwoju¹⁰. Postaci te (śr- 3r., sr- 1r., -jśr- 1r., -jžr- 2r.) są wariantami rozwojowymi (7r., 10%), formy z tradycyjnymi grupami -(j)śř-, -(j)žř- są w stanie normalizacji niepełnej (57 form, 80%). Formy z antycypacyjną jotą w badanych tekstach mają status wariantów rozwojowych (15 form, czyli 22% kontynuantów **sř*, **zř*). Podkreślić też trzeba, że antycypacyjna miękkość w postaci joty w kontynuantach **sř* wystąpiła tylko w wyrażeniu przyimkowym *we środę* (np. *veyřzoda 118Okoń 315/I*, *veyřzode 26Kościeł 61/I*) i charakteryzuje listy zdradzające cechy dialektu wielkopolskiego. Grupa **žř* w listach kontynuowana jest

⁹ Por. np. J. Migdał, op.cit., s. 58-59; Z. Klimek, op.cit., s. 52. Na tym tle wyjątek stanowią paleotypy, w których wśród kontynuantów dawnej grupy **sř* dominują połączenia (-)śr- – pamiętać jednak należy o tym, że teksty te pochodzą z okresu wcześniejszego niż listy (lata 1521-1522, listy – 1525-1550) i poświadczają znaczną liczbę dialektyzmów małopolskich (T. Lisowski, op.cit., s. 50-53, 284-287, 288).

¹⁰ T. Lisowski, op.cit., s. 52. Według autora w grupie (-)śř- składającej się z bezdźwięcznego ś i dźwięcznego ř (rř) półotwarte r było „pomostem artykulacyjnym” między różnymi pod względem dźwięczności spółgłoskami. W momencie, gdy w realizacji ř zaczęło dominować ž, pomost ów został osłabiony. Powstało połączenie spółgłoski bezdźwięcznej ś z dźwięczną ž, przedzielone słabym półotwartym r, a więc grupa stwarzająca trudność artykulacyjną (-śrž-). W efekcie doszło do jej uproszczenia przez eliminację dźwięcznego ž i wzmocnienie r.

wyłącznie przez połączenie *-źř-* (np. obezřzjłje 193RadzCzar 19/II; vřzřz 213RadzCzar 80/II)¹¹.

W listach jednokrotnie poświadczona została forma przestawiona *oberzyecz* ‘ober-zieć’ (104ZygmI 267/I). Według ustaleń Marii Bargieł postaci takie są charakterystyczne w pierwszej połowie XVI wieku dla Małopolski¹². Przyjąć zatem należy, że forma ta w liście pisanym ręką sekretarza królewskiego jest małopolanizmem (list nadany z Krakowa).

Repartycję analizowanych form w grupie tekstów reprezentatywnych regionalnie ilustrują tabele 3 i 4.

Tabela 3. Repartycja kontynuantów grupy **sr* w tekstach reprezentacyjnych regionalnie

	<i>(-)śř-</i>	<i>(-)śr-</i>	<i>-jśr-</i>
Wielkopolska	2 (50%)*	1 (25%)*	1 (25%)*
Małopolska	3 (100%)*	–	–
Mazowsze	11 (92%)	1 (8%)	–
Kresy Północne	8 (89%)*	1 (11%)*	–

Tabela 4. Repartycja kontynuantów grup **zř*, **žř* w tekstach reprezentacyjnych regionalnie

	<i>*zř</i>				<i>*žř</i>
	<i>-źř-</i>	<i>-jř-</i>	<i>-jźř-</i>	<i>-jźr-</i>	<i>źř-</i>
Wielkopolska	6 (100%)*	–	–	–	–
Małopolska	–	1 (100%)*	–	–	–
Mazowsze	–	1 (100%)*	–	–	–
Kresy Północne	17 (85%)	1 (5%)	1 (5%)	1 (5%)	1 (100%)*

¹¹ Z powodu niewielkiej frekwencji analizowanych grup zrezygnowano z zestawienia uwzględniającego wyłącznie danych form w poszczególnych listach. Na uwagę zasługuje jedynie mieszanie grup *(-)śř-* // *(-)śr-* w liście Szczęsnego Śrzeńskiego (Sefřzřenka, Srzenky // welfzroda 15Śrzeń 36/I) i grup *-źř-* // *-jźř-* // *-jř-* w liście Mikołaja Radziwiłła Czarnego (vřzřzy ‘uřzřzy’ 194RadzCzar 24/II; doylřzřenjem 194RadzCzar 23/II; vřzřajem* ‘ujřzałem’ 154RadzCzar 412/I); tym samym w listach Czarnego poświadczona została największa liczba wariantów.

¹² M. Bargieł, *Cechy dialektyczne...*, s. 100.

W reprezentowanej przez listy odmianie polszczyzny pierwszej połowy XVI wieku dla wszystkich regionów charakterystyczne są tradycyjne połączenia (-)śř-. Uproszczona grupa (-)śr- wystąpiła w tekstach o proveniencji wielkopolskiej, mazowieckiej i północnokresowej, brak jej natomiast w listach pisanych przez Małopolan. Fakt ten nie potwierdza tezy o małopolskim pochodzeniu tej postaci fonetycznej grupy¹³, z uwagi jednak na niewielką liczbę poświadczeń analizowanych połączeń nie sposób arbitralnie wnioskować o ich rzeczywistym stanie w polszczyźnie potocznej badanego okresu. Wymogów reprezentatywności nie spełnia też materiał ilustrujący repartycję regionalną kontynuantów *źř, *źř. Wynika jednak z niego, iż formy z antycypacyjną jotą były obecne w pierwszej połowie XVI wieku w Małopolsce, na Mazowszu i na Kresach Północnych, brak ich natomiast w Wielkopolsce (tam wyłącznie grupa -źř-). W zakresie kontynuantów grup *sř, *źř listy dokumentują stan w zasadzie zgodny z ustaleniami Marii Bargieł¹⁴ i Witolda Śmiecha¹⁵. W wypadku natomiast grupy *zř zebrany materiał dowodzi konserwatywności Wielkopolski (tylko *źř), co pozostaje w sprzeczności z dotychczasowymi ustaleniami badaczy uznających wielkopolską proveniencję nowych form z antycypacyjną jotą¹⁶. Ekscerpowane teksty dowodzą, że szczególnie innowacyjne pod tym względem w pierwszej połowie XVI wieku są listy Mikołaja Radziwiłła Czarnego, w nich bowiem formy z jotą wystąpiły najliczniej. Z uwagi jednak na brak poświadczeń form tego typu w listach innych Kresowian trudno jest zdecydowanie wnioskować o regionalnym, północnokresowym charakterze tych postaci w omawianym okresie¹⁷.

2. Grupy *-(s)tbc-, *-(z)dbc-

W listach polskich z pierwszej połowy XVI wieku wystąpiły następujące leksemy kontynuujące prasłowiańskie połączenia *-(s)tbc-, *-(z)dbc-: *ojciec, ojczyzna, miejsce, miejski, zdrajca, radca, płatca, winowajca*. Grupy -tc-,

¹³ Zob. np. W. Śmiech, *Rozwój polskich grup spółgłoskowych* *sř, *zř, *źř, Łódź 1953, s. 40-66; M. Bargieł, *Cechy dialektyczne...*, s. 95-99. Formy z rozpodobnioną grupą śr dominują też w paleotypach z lat 1521-1522, licznie poświadczających małopolskie cechy językowe. Zob. T. Lisowski, op.cit., s. 51-52, 284, 286-287, 288.

¹⁴ M. Bargieł, *Cechy dialektyczne...*, s. 95-100.

¹⁵ W. Śmiech, op.cit., s. 40-66, 116-120.

¹⁶ Ibidem, s. 125; M. Bargieł, *Cechy dialektyczne...*, s. 99; H. Koneczna, *Charakterystyka fonetyczna języka polskiego*, Warszawa 1965, s. 150.

¹⁷ Z. Kurzowa w północnokresowych tekstach z drugiej połowy XVI wieku oraz z XVII i XVIII wieku odnotowała wyłącznie nagłosowe kontynuanty omawianych tu grup (wśród nich jeszcze w XVIII wieku dominują postaci tradycyjne typu *śrzoda, źrzenica, źródło*. Z. Kurzowa, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI-XX w.*, Warszawa 1993, s. 208-209.

-dc- poświadczane zostały 4r. (np. *plathcza 43Gaszt 101/I*; *ra[[i]]{d}* czami 3r. *100Czerm 256/I*), grupy *-śc-* (*-sc-*), *-z'c-* (*-zc-*), *-s-* – 60r. (np. *radzcze 128Kartarz 335/I*; *miesca 7Wrona 14/I*; *myescza 14JTarn 30/I*; *myełce 59Borow 130/I*; *mjefczkję 'mieskie' 155RadzCzar 415/I*; *nowo myeskye 265PieniążIw 216/II*), połączenia *-jc-*, *-jč-*, *-jsc-* wystąpiły 65r. (np. *po oyczv 27Kościel 63/I*; *oycze 41BarRadz 96/I*; *oycza 66Sol 146/I*; *oyczewy 71Ruszk 168/I*; *oyczyfzną 208RadzCzar 60/II*; *zdraicze 5r. 78Rareş 186/I*; *na myeifczu 55NowKraK 124/I*; *mieifcza 100Czerm 257/I*; *myeifcza 131Sol 342/I*). Stosunek grup *-tc-*, *-dc-* // *-śc-* (*-sc-*), *-z'c-* (*-zc-*) // *-jc-*, *-jč-*, *-jsc-* wynosi 3% // 47% // 50%; formy z antycypacyjną jotą i postaci z uproszczonymi grupami typu *-śc-*, *-z'c-* są więc w języku listów wariantami równoważnymi, postaci zaś z grupami *-tc-*, *-dc-* uznać należy za reliktowe. Forma mianownika liczby pojedynczej leksemu *ojciec* wystąpiła 19r. tylko w postaci *ociec* (np. *oczicz 13PFirlej 27/I*; *oczicz 67Sol 149/I*; *oczjecz 339RadzCzar 425/II*).

Proporcje kontynuantów analizowanych prasłowiańskich grup spółgłoskowych w poszczególnych grupach leksemów ilustruje tabela 5.

Tabela 5. Kontynuanty grup **(s)tb̥c-*, **(z)db̥c-*

<i>ojciec, ojczyzna</i>			<i>miejsce, miejski</i>			pozostałe leksemy			
<i>-ć-</i>	<i>-jc-</i>	<i>-jč-</i>	<i>-śc-</i> (<i>-sc-</i>)	<i>-s(k)-</i>	<i>-jsc-</i>	<i>-tc-</i>	<i>-dc-</i>	<i>-z'c-</i> (<i>-zc-</i>)	<i>-jc-</i>
19 (30%)	33 (51%)	12 (19%)	59 (87%)	1 (1%)	8 (12%)	1 (6%)	3 (18%)	1 (6%)	12 (70%)

Z przedstawionego zestawienia wynika, że w poświadczanej przez listy warstwie polszczyzny XVI wieku jota najszybciej wyodrębniła się w leksemach pochodzących od rdzenia **otb̥c-*; stosunek form z antycypacją miękkości do postaci tradycyjnych wynosi w nich 70% // 30% (w przypadkach zależnych leksemu *ojciec* i w leksemie *ojczyzna* formy z jotą są bezwyjątkowe). Innowacyjne postaci tych leksemów są więc w analizowanym okresie wariantami dominującymi, w tym zakresie polszczyzna listów wykazuje stan zgodny z obrazem poświadczanym przez większość tekstów drukowanych z tego okresu¹⁸. Bezwyjątkowe *-jc-* wystąpiło w leksemach *winowajca* (1r.), *zdrajca* (5r.); w wyrazie *radca* stosunek *-jc-* // *-z'c-* (*-zc-*) // *-dc-* wynosi 6r. // 1r. // 3r. Z uwagi jednak na niską frekwencję tych form należy zachować w stosunku do powyższych danych ostrożność. W leksemach pochodzących od rdze-

¹⁸ Wyjątek – teksty Głabera, w których formy tego typu stanowią zdecydowaną mniejszość – 6r., 4%, i to wyłącznie w komentarzach (J. Migdał, op.cit., s. 61). W paleotypach, a także w *Książeczkach polskich* z 1539 roku w obrębie leksemów opartych na rdzeniu **otb̥c-* panują grupy z wydzieloną jotą. T. Lisowski, op.cit., s. 55-58; Z. Klimek, op.cit., s. 53.

nia **męstbc-* dominuje grupa *-śc-* (*-sc-*), co jest zgodne z dotychczasowymi ustaleniami¹⁹.

Interesujących danych dostarcza analiza tekstowego zasięgu opozycji omawianego typu. Wśród 78 listów poświadczających leksemy kontynuujące grupy **(s)tbc-*, **(z)dbc-* 23 teksty (29%) mają wyłączne grupy z antycypacją miękkości w postaci joty, np. *27Kościel* 1r., *41BarRadz* 2r., *83Sol* 2r., *127ElżSzydł* 1r., *328Kosz* 1r. Bezwyjątkowe *-śc-* (*-sc-*), *-ż'c-* (*-zc-*), czyli formy typu *mieśce*, *raz'ca*, ma 26 tekstów (33%), np. *7Wrona* 1r., *47Maciej* 1r., *59Borow* 2r., *87Sol* 1r., grupę zaś typu *-tc-* poświadcza tylko jeden list (1%): *plathcza* 1r. *43Gaszt* 101/I. Mieszanie grup *-jc-*, *-jč-*, *-jsc-* // *-śc-* (*-sc-*), czyli form typu *ojca*, *ojczyzna*, *miejsce* // *mieśce*, wystąpiło w 8 tekstach (10%): *37Tom* *-jc-*, *-jč-*, *-jsc-* 1r. // *-śc-* (*-sc-*) 1r., *84Rareş* 2r. // 1r., *90Sol* 5r. // 1r., *107ZygmI* 1r. // 3r., *110Sol* 1r. // 13r., *173RadzRud* 1r. // 1r., *175RadzRud* 1r. // 1r., *208RadzCzar* 1r. // 1r., grupy zaś *-jc-*, *-jsc-* i *-dc-* współgzystują w jednym liście (1%): *100Czerm* *-jc-*, *-jsc-* 4r. // *-dc-* 3r. (ra[[i]]{d}czami 3r. 256/I, mieifcza 257/I). Stosunkowo niewielka liczba tekstów mieszających warianty poszczególnych typów świadczy o ich stabilności w świadomości (idiolektach) ówczesnych użytkowników polszczyzny. Na 32 listy poświadczające leksem *ojciec* pierwotną formę mianownika liczby pojedynczej i postaci przypadków zależnych z antycypacyjną jotą ma 6 tekstów (19%): *34Jadw ociec* 2r. // *ojca*, *ojcow...* 1r., *35Jadw* 1r. // 1r., *67Sol* 1r. // 3r., *71Ruszk* 1r. // 2r., *97Sien* 1r. // 2r., *RadzCzar* 2r. // 2r.

Repartycję form omawianego typu w grupie tekstów reprezentatywnych regionalnie ilustruje tabela 6.

Tabela 6. Kontynuanty grup **(s)tbc-*, **(z)dbc-* – zróżnicowanie regionalne

	<i>ojciec, ojczyzna</i>			<i>miejsce, miejski</i>			pozostałe leksemy		
	<i>-ć-</i>	<i>-jc-</i>	<i>-jč-</i>	<i>-śc-</i> (<i>-sc-</i>)	<i>-s(k)-</i>	<i>-jsc-</i>	<i>-tc-</i>	<i>-dc-</i>	<i>-jc-</i>
Wielkopolska	1 (33%)*	2 (67%)*	–	–	–	–	–	–	–
Małopolska	1 (33%)*	2 (67%)*	–	4 (80%)*	1 (20%)*	–	–	–	–
Mazowsze	1 (100%)*	–	–	1 (100%)*	–	–	–	–	–
Kresy Północne	4 (31%)	6 (46%)	3 (23%)	12 (100%)	–	–	1 (100%)*	–	–

¹⁹ T. Skulina, *Rozwój grup spółgłosek zwarto-szczelinowych w języku polskim*, Poznań 1964, s. 50-60, 89-90; M. Bargieł, *Cechy dialektyczne...*, s. 133-138; eadem, *Rozwój prapolskich grup spółgłoskowych *(s)t'c-, *(z)d'c-*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” 9, 1963, s. 99-103; J. Migdał, op.cit., s. 61-63; T. Lisowski, op.cit., s. 55-57.

Z powodu niewystarczającej liczby poświadczeń leksemów kontynuujących analizowane grupy spółgłoskowe w grupie tekstów reprezentatywnych regionalnie wnioski wyciągnięte z powyższego zestawienia nie mogą być arbitralne. Brak postaci z antycypacyjną jotą w tekstach o proveniencji mazowieckiej pozostaje w zgodzie z ustaleniami Bargieł, która stwierdziła, że rozwój grup **(s)tb̥c-*, **(z)db̥c-* był w tej dzielnicy wolniejszy niż w pozostałych²⁰. Na Kresach Północnych w przypadkach zależnych leksemu *ojciec* i w leksemie *ojczyzna* formy z jotą są bezwyjątkowe, leksem *miejsce* wystąpił zaś tylko w zdysymilowanej i uproszczonej postaci. W tekstach z tego regionu poświadczona została jednocześnie pierwotna postać wyrazu *płatca*. Omawiany proces nie wyszedł zatem w tym regionie poza formy typu *ojca*, *ojczyzna*. Zofia Kurzowa stwierdza brak rozpowszechnienia form innowacyjnych w pozostałych leksemach w polszczyźnie północnokresowej nawet w drugiej połowie XVI wieku²¹.

3. Wariantywność wywołana metatezą grupy (-)vš-

W analizowanej korespondencji przestawka grupy (-)vš- poświadczona została czterokrotnie: trzy razy w formacjach derywowanych od zaimka **wszen* (szwego *14JTarn* 30/I; zafwee ‘zaszwe’ *93Sien* 232/I; fwakofz ‘szwakoż’ *119Okoń* 317/I), jeden raz w formie kontynuującej dawny imiesłów czasu przeszłego czynny I (nyedokoncizfwy ‘nie dokończiszwy’ *157JordZakl* 419/I)²². Postaci bez przestawki w obu kategoriach łącznie wystąpiły 986r. (np. zawsse *4RarRat* 9/I; vzem ‘wszem’ *20Kościeł* 44/I; owfchem *43Gaszt* 100/I; wfzákofz *303Kosz* 315/II; fmiellawfzi *90Sol* 224/I; wspomniawschi *107ZygmI* 279/I; przyachawfj *208RadzCzar* 62/II). W zakresie form fleksyjnych zaimka **wszen* stosunek wariantów z przestawką do postaci tradycyjnych wynosi 3r. // 786r. (0,4% // 99,6%), wśród kontynuantów imiesłowu czasu przeszłego czynnego I stosunek ten ma wartość 1r. // 200r. (0,5% // 99,5%). W obu zatem kategoriach postaci z metatezą są (zapewne gwarowymi²³) wariantami reliktowymi, formy

²⁰ M. Bargieł, *Cechy dialektyczne...*, s. 143.

²¹ Z. Kurzowa, op.cit., s. 112-113.

²² W studiach historycznojęzykowych nie odnotowano jak dotąd przestawki grupy -vš- w imiesłowie uprzednim, choć takiego faktu nie można wykluczyć. Wydawcy listów uznali przytoczoną formę z przestawką za pomyłkę pisarza, opatrzyli ją w transliteracji *, a w transkrypcji poprawili na -wszy. Według wydawców listów (zob. t. 1, s. 33, przypis 23): „szwego – wszego spotykane w staropolszczyźnie dial., ale w wyrazach pospolitych nie zaświadczona w XVI w. metateza grupy vš- ≥ šv-”. Przytoczone przykłady – wbrew tej opinii – potwierdzają obecność tej metatezy w pierwszej połowie XVI wieku w wyrazach pospolitych.

²³ Świadczy o tym nikły zakres poświadczeń form tego typu w tekstach staropolskich, wyraźnie ograniczony regionalnie (Wielkopolska, Mazowsze, pñ. Małopolska). Zob. M. Karaś,

zaś etymologiczne – wariantami dominującymi objętymi stanem pełnej normalizacji. Dodać należy, że wśród 4 listów poświadczających formy z przestawką w jednym tekście (25%) wystąpiły równocześnie postaci tradycyjne: zawsze 2r., wsisthki, wssakoz 14JTarn 29/I; owszem, wsisthkym 14JTarn 31/I; wszelkye, wssakze 14JTarn 32/I; zawsze, wszysthkym, wszythky 14JTarn 33/I; wfitki[[ei]], wfakofzmu, wfakof, wfitkich 93Sien 232/I; wfakofz 93Sien 234/I; wfzithko 119Okoń 317/I; wfithko 157JordZakl 419/I. Świadczy to o stosunkowo niewielkiej stabilności tych reliktowych form w idiolektach nadawców. Materiał egzemplifikacyjny z listów pozwala też na wnioskowanie o geografii omawianego zjawiska. Wynika z niego, że te reliktowe formy z metatezą właściwe były dla małopolskiej odmiany poświadczanej przez listy warstwy polszczyzny (Jan Tarnowski, Mikołaj Sieniawski i Stanisław Jordan z Zakliczyna byli z pochodzenia Małopolanami, ich listy zdradzają też inne małopolskie cechy dialektalne). Fakt ten nie potwierdza dotychczasowych obserwacji, na podstawie których wnioskowano o wielkopolsko-mazowieckim zasięgu form omawianego typu²⁴.

4. Grupa (-)xv-

W listach z pierwszej połowy XVI wieku pierwotna nagłosowa grupa xv- wystąpiła w obu postaciach: tradycyjnej i uproszczonej. Postać pierwotna poświadczona została 24r. (np. chwala 15Śrzeń 36/I; chwalebnye 64ZygmI 142/I; podchwicziel ‘podchwycił’ 70Wilam 166/I; pochwałyon 164Dowojna 435/I; chwylae ‘chwile’ 315Kosz 349/II), postać uproszczona wystąpiła 19r. (np. ffaliczewlky, phalczowlkiemv ‘n-pers., Falczewski’ 43Gaszt 100/I; fałą ‘chwala’ 45Śrzeń 104/I; phala 175RadzRud 469/I; phala 208RadzCzar 61/II; njephalj 291RadzCzar 278/I; phjlj 306RadzCzar 324/II; krotophylj 194RadzCzar 23/II). Stosunek (-)xv- // (-)f- wynosi 56% // 44%; formy obu typów są zatem w polszczyźnie listów wariantami niemal równoważnymi. Wśród 32 listów poświadczających analizowaną grupę 18 tekstów (56%) od 10 nadawców ma wyłączne (-)xv-: 35Jadw 1r., 39BarKolRadz 1r., 50Iłowski 2r., 64ZygmI 2r., 70Wilam 2r., 84Rareş 1r., 107ZygmI 1r., 126ElżSzydł 1r., 127ElżSzydł 1r., 146JTarn 1r., 160ZygmII 1r., 164ZygmII 1r., 174ZygmII 1r., 185NOPis 2r., 303Kosz 1r., 316Kosz 1r., 320Kosz 1r., 365Kosz 1r. Bezwyjątk-

Nagłos zaimka w s z y (s) t e k, w: *Język polski i jego historia. Wybór pism*, Warszawa 1986, s. 125-127. Por. też M. Bargieł, *Cechy dialektyczne...*, s. 132-133. Dodać należy, iż form tego typu nie zaświadczały przeanalizowane pod względem wariantywności fonetycznej druki z pierwszej połowy XVI wieku.

²⁴ Zob. M. Karaś, op.cit.; M. Bargieł, *Cechy dialektyczne...*, s. 132-133.

kowe (-)ʃ- wystąpiło w 14 listach (44%) autorstwa 4 nadawców: 43*Gaszt* 2r., 45*Śrzeń* 1r., 149*RadzCzar* 2r., 175*RadzRud* 1r., 193*RadzCzar* 1r., 194*RadzCzar* 1r., 208*RadzCzar* 1r., 219*RadzRud* 1r., 291*RadzCzar* 2r., 297*RadzCzar* 1r., 300*RadzCzar* 1r., 306*RadzCzar* 2r., 309*RadzCzar* 2r., 339*RadzCzar* 1r. Brak tekstów mieszających oba warianty świadczy o stabilnej pozycji uproszczonych form w idiolektach poszczególnych pisarzy i nadawców.

Z uwagi na odmienną etymologię osobno potraktować należy poświadczoną w liście Mikołaja Radziwiłła Czarnego uproszczoną formę *lifarz* ‘lichwiarz’ (ljpharz 302*RadzCzar* 310/II). W leksemie tym grupa -xv- kontynuuje prawdopodobnie połączenie -xъv- (≤ *lixъva²⁵). Trudno na podstawie jednorazowego poświadczania wnioskować o zasięgu form uproszczonych tego wyrazu w polszczyźnie badanego okresu. Z danych zawartych w *Słowniku polszczyzny XVI wieku*²⁶ wynika, że w XVI wieku normę stanowiły postaci bez uproszczenia (*lichwiarz* 36r., *lichwarz* 8r., *lichfiarz* 2r.; *lichwiarstwo* 1r., *lichwarstwo* 2r.). Forma *lifarz* została poświadczona jedynie w tłumaczeniu *Ksiąg o wychowaniu i ćwiczeniu każdego przełożonego* Reinharda Lorichiusa, dokonany przez Wielkopolanina Stanisława Koszuckiego²⁷. Obecność tej postaci w liście Radziwiłła Czarnego uznać zatem należy za wynik wpływu dialektu mazowieckiego na dialekt kresowy. Z analizy tekstów rękopiśmiennych z pierwszej połowy XVI wieku dokonanej przez Bargieł wynika, iż forma ta charakterystyczna była w tym okresie zarówno dla Małopolski, jak i dla Mazowsza²⁸. W ten sam sposób tłumaczyć należy jej obecność w tekście Koszuckiego – tłumaczenie dzieła Lorichiusa powstało w okresie sprawowania przez Wielkopolanina funkcji bibliotekarza na dworze wileńskim. Dodać należy, że w drukach z pierwszej połowy XVI wieku formy poświadczające uproszczenie grupy (-)xv- ≥ (-)ʃ- pojawiają się sporadycznie²⁹.

Repertycję poszczególnych form w grupie tekstów reprezentatywnych regionalnie przedstawia tabela 7.

²⁵ A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 2, Warszawa 2000, hasło: LICHWA. Nieco inaczej leksem ten rekonstruuje W. Boryś: *lichva (*Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005, hasło: LICHWA). Na korzyść rekonstrukcji dokonanej przez A. Bańkowskiego przemawia poświadczona w *Kazaniach świętokrzyskich* forma *lichewnik* (A. Bańkowski, op.cit.).

²⁶ *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa, t. 1-32, Wrocław–Warszawa 1966-2004 (dalej: SPXVI).

²⁷ Jest to źródło spoza kanonu podstawowego SPXVI.

²⁸ M. Bargieł, *Cechy dialektyczne...*, s. 88-93.

²⁹ Wśród przeanalizowanych pod względem wariantywności fonetycznej tekstów drukowanych z tego okresu uproszczenie (-)xv- ≥ (-)ʃ- dokumentują tylko *Książeczki polskie* z 1539 roku, i to w postaci jednokrotnie poświadczonej formy zleksykalizowanej *krotofila*. Z. Klimek, op.cit., s. 53.

Tabela 7. Oboczność (-)xv- // (-)f- – zróżnicowanie regionalne

	(-)xv-	(-)f-
Wielkopolska	6 (100%)*	–
Małopolska	1 (100%)*	–
Mazowsze	2 (67%)*	1 (33%)*
Kresy Północne	1 (5%)	20 (95%)

Z zestawienia tego wynika, że postaci z uproszczoną grupą (-)xv- \geq (-)f- charakterystyczne są tylko dla Mazowsza i Kresów Północnych (tu mają nawet status form znormalizowanych: 95% użycie). W pozostałych regionach bezwyjątkowe są formy pierwotne. Podkreślić też warto, że wyłączone (-)f- (\leq (-)xv-) poświadczają listy Radziwiłłów: Mikołaja Czarnego, Mikołaja Rudego oraz Gasztolda. Obecność tej cechy na Kresach Północnych w drugiej połowie XVI wieku odnotowuje też Kurzowa³⁰, uznać ją zatem należy za powszechną w ówczesnej polszczyźnie północnokresowej. Brak form z uproszczonym (-)f- \leq (-)xv- w listach pisanych przez Małopolan potwierdza sformułowaną przez Bargieł tezę o nieobecności tej cechy fonetycznej w dialekcie małopolskim pierwszej połowy XVI wieku³¹.

5. Wariantywność -dl- // -gl-

W listach polskich z pierwszej połowy XVI wieku oboczne warianty -dl- // -gl- poświadczone zostały w leksemach pochodzących od prasłowiańskich rdzeni *mьdl-, *modl-³². Zdysymilowane postaci wystąpiły tylko trzykrotnie (Moglythwą 30Tom 70/I; omglyewanye 161Dowojna 428/I; omglewa 365Kosz 507/II), formy zaś pierwotne – 14r. (np. modlythwy 33Tom 78/I; nyezemdlylo 123Okoń 326/I; bogomodlca 135ZofTargSzydł 355/I). Stosunek form pierwotnych do rozpodobnionych wynosi 82% // 18%; formy z grupą -gl- są więc w poświadczonej przez listy odmianie polszczyzny pierwszej połowy XVI wieku wariantami usytuowanymi poza normą. Zauważyć też należy, iż w dwóch spośród trzech listów poświadczających formy rozpodobnione wystąpiły też postaci pierwotne: 30Tom -gl- 1r. // -dl- 1r. (71/I zemdlyly ‘zemdli-

³⁰ Z. Kurzowa, op.cit., s. 111.

³¹ M. Bargieł, *Cechy dialektyczne...*, s. 93.

³² A. Bańkowski, op.cit., s. 159, 206.

ły'), 161Dowojna 1r. // 1r. (428/I femdlyoną), co świadczy o efemerycznym charakterze form typu *moglitwa*, *mgleć* w ówczesnej polszczyźnie.

Wśród tekstów poświadczających analizowane leksemy tylko dwa listy – Stanisława Dowojny i Stanisława Koszuckiego – spełniają przyjęte w niniejszej analizie wymogi reprezentatywności regionalnej. Obecność w liście Dowojny formy rozpodobnionej uznać można za wpływ dialektu mazowieckiego³³, dość wyraźnie zaznaczający się w tym okresie w polszczyźnie Kresów Północnych³⁴ (postaci tego typu wystąpiły również w tekstach północnokresowych z drugiej połowy XVI wieku analizowanych przez Kurzową³⁵). Poświadczenie natomiast formy z grupą *-gl-* w liście Koszuckiego potwierdza wnioski Marii Bargieł i Jolanty Migdał o również wielkopolskim charakterze omawianej cechy³⁶. Potwierdza je także obecność postaci z rozpodobnieniem w liście Wielkopolanina Piotra Tomickiego (tekst ten nie jest co prawda autografem, lecz minutą – naniesione w nim poprawki są jednak autorstwa Tomickiego, który widocznie zaakceptował tę formę).

6. Podsumowanie

W zakresie analizowanych grup spółgłoskowych strukturę normy językowej ekscerpowanych listów tworzą:

- 1) warianty objęte stanem pełnej normalizacji (95-100% użyć):
 - tradycyjno-progresywne: formy przypadków zależnych rzeczownika *ojciec* z grupą *-jc-*; formy innych rzeczowników opartych na rdzeniu **otbc-* z grupą *-jč-*; *winowajca*; *zdrajca*; formy z zachowaną grupą *(-)vš-*;
 - tradycyjno-regresywne: grupa *-žř-* (\leq **žř*); *ociiec*;
 - 2) warianty objęte stanem niepełnej normalizacji (75-94% użyć):
 - tradycyjno-progresywne: formy z zachowaną grupą *-dl-*;
 - tradycyjno-regresywne: formy *miešce* (*miesce*), *miešcki* (*miescki*); grupa *-šř-*;
 - 3) warianty mieszczące się w przedziale od 51 do 74% użyć:

³³ O obecności form z rozpodobnioną grupą *-gl-* zob. M. Bargieł, *Cechy dialektyczne...*, s. 149.

³⁴ Przyczyniła się do tego silna migracja drobnej szlachty mazowieckiej, która w XV wieku skolonizowała ziemie trocką i wileńską. Z. Kurzowa, op.cit., s. 32.

³⁵ Z. Kurzowa, op.cit., s. 112.

³⁶ M. Bargieł, *Cechy dialektyczne...*, s. 146, 148, 149; J. Migdał, op.cit., s. 79-80. Na uwagę zasługuje fakt, że Glaber – Wielkopolanin – użył leksemów z grupą *-mgl-* // *-mgl-* aż 66 razy (90,41%). Według Jolanty Migdał trzykrotne wprowadzenie pierwotnej grupy *-mdl-* na miejsce *-mgl-* w psalmach świadczy jednak o tym, iż zdawał on sobie sprawę z gwarowego (nieliterackiego) charakteru preferowanych przez niego postaci (ibidem).

- tradycyjno-progresywne: formy z zachowaną grupą *-xv-*;
- tradycyjno-regresywne: grupa *-źr-* ($\leq *zr$);
- innowacyjno-regresywne: forma *rajca*;
- 4) warianty mieszczące się w przedziale do 50% użyć:
 - tradycyjno-regresywne: forma *raz'ca* (*razca*);
 - innowacyjno-progresywne: grupy *(-)śr-*, *sr-*; grupa *-jř-*; *miejsce*; *radca*;
 - innowacyjno-regresywne: grupy *-jśr-*, *-jśř-*; grupy *-jźr-*, *-jźř-*; *miescki*;
- grupa *-gl-*; formy z metatezą *(-)šv-*; formy z *(-)f- ≤ (-)xv-*.

Tabela 8. Struktura normy listów w zakresie analizowanych grup spółgłoskowych

	Pułap procentowy	warianty tradycyjne		warianty innowacyjne	
		progresywne	regresywne	progresywne	regresywne
Warianty normotwórcze	95-100%	5	2	–	–
	75-94%	1	2	–	–
	razem	6	4	–	–
Warianty usytuowane poza normą	51-74%	1	1	–	1
	do 50%	–	1	4	6
	razem	1	2	4	7
Razem		13		11	

Z zestawienia wynika, że w zakresie analizowanych grup spółgłoskowych normę tekstową listów tworzą wyłącznie warianty tradycyjne (10 form), wśród których przeważają formy progresywne (6 wariantów). Świadczy to o stabilnym charakterze większości norm szczegółowych listów omawianego zakresu i o ich zachowawczości w stosunku do form innowacyjnych. Większość poświadczonych w listach form obocznych to jednak warianty usytuowane poza normą (14 wariantów), co świadczy o umiarkowanym stopniu znormalizowania polszczyzny listów w omawianym zakresie (42% wariantów o statusie pełnej i niepełnej normalizacji). Potwierdza to również fakt, że przeważająca ich część nie przekroczyła progu średniej rozwojowej (11 form); dodać należy, iż wśród nich zdecydowaną większość (10 wariantów) stanowią formy innowacyjne, w których obrębie przeważają jednak postaci fonetyczne z perspektywy dalszego rozwoju języka regresywne (7 wariantów).

Na podstawie przeprowadzonej analizy wnioskować zatem można o raczej konserwatywnym charakterze tekstowej normy fonetycznej listów w omawianym zakresie. Mimo wyłącznego udziału w grupie wariantów normotwórczych form tradycyjnych, polszczyznę listów w analizowanym zakresie charakteryzuje dość duża „otwartość”, o czym świadczy spory udział form innowacyjnych w warstwie wariantów usytuowanych poza normą. Zauważyć jednak

należy, że większość przeanalizowanych postaci fonetycznych (13 form) to warianty, które w przyszłości nie zostały zaakceptowane przez uzus i normę; część z nich to formy o ograniczonym, często dialektalnym (a nawet gwarowym³⁷) zasięgu.

Na zakończenie zauważyć należy, że w obrębie analizowanych grup spółgłoskowych polszczyzna listów prezentuje stan w zasadzie zbliżony do stanu obrazowanego przez teksty drukowane z tego okresu. Istotna różnica zachodzi jedynie w zakresie uproszczenia grupy (-)xv- ≥ (-)f-, dość licznie poświadczonego w listach (44%), a nieodnotowanego w pracach Jolanty Migdał, Tomasza Lisowskiego i Zygmunta Klimka. Pamiętać należy jednak o tym, że reprezentowana przez ówczesne druki nowo powstająca norma językowa odznaczała się partykularnością; tym należy tłumaczyć uwidocznione w trakcie analizy listów odstępstwa od norm tekstowych tylko niektórych grup druków (paleotypy: powszechność rzadkiej w listach i pozostałych drukach grupy (-)śr-; teksty Glabera: licznie poświadczone formy *otca*, *otcu*, zanikowe w listach i paleotypach, a nieobecne w *Książeczkach* oraz uogólniona postać fonetyczna wyrazów *mdły*, *mdlić* z rozpodobnioną grupą -mgl-, poświadczona w listach tylko trzykrotnie, a nieodnotowana w pracach Lisowskiego i Klimka). Podkreślić też trzeba, że dokonana analiza ujawniła kilka rozbieżności dotyczących szesnastowiecznego zasięgu terytorialnego omawianych procesów. W listach poprzedzone jotą kontnuanty prasłowiańskich grup *s' i *z' wystąpiły w tekstach pochodzących ze wszystkich reprezentowanych regionów, szczególnie zaś często w tekstach o proveniencji kresowej, co zdaje się przeczyć tezie o wielkopolskim charakterze tej innowacji. Listy nie potwierdzają też wniosków o wielkopolsko-mazowieckim zasięgu przestawki (-)vš- ≥ (-)šv-, ponieważ formy tego typu wystąpiły wyłącznie w korespondencji pisanej przez Małopolan.

Rozwiązanie skrótów nazwisk nadawców listów

<i>BarKolRadz</i>	Barbara z Kolów Radziwiłłowa, kasztelanowa wileńska i hetmanowa wielka litewska
<i>BarRadz</i>	Barbara Radziwiłłówna, królowa polska
<i>Borow</i>	Stanisław Borowski, dworzanin biskupa kujawskiego
<i>Czerm</i>	Andrzej Czermiński
<i>Dowojna</i>	Stanisław Dowojna, starosta merecki, dworzanin i lekarz królowej Barbary Radziwiłłówny

³⁷ Do takich wariantów bez wątplenia należą formy z metatezą (-)šv- i rozpodobniona grupa -dl- – świadczy o tym między innymi fakt, że poświadczające je teksty z reguły dokumentują również formy w stosunku do nich oboczne.

<i>ElżSzydł</i>	Elżbieta Szydłowiecka
<i>Gaszt</i>	Olbracht Gasztold, wojewoda wileński i kanclerz litewski
<i>łowski</i>	Aleksander łowski, cześnik wiski
<i>Jadw</i>	królowna Jadwiga, córka Zygmunta I
<i>JordZakł</i>	Stanisław Jordan z Zakliczyna
<i>JTarn</i>	Jan Tarnowski, wojewoda ruski
<i>Katarz</i>	Katarzyna, żona Stanisława, introligatora lwowskiego
<i>Kosz</i>	Stanisław Koszucki, sekretarz królowej Barbary Radziwiłłówny
<i>Kościel</i>	Stanisław Kościelecki, wojewoda poznański i starosta malborski
<i>Maciej</i>	Maciej, opat koronowski
<i>Ocieski</i>	Jan Ocieski, podkomorzy krakowski
<i>Okoń</i>	Piotr Okoń z Grodziska, podkomorzy rawski
<i>PFirlej</i>	Piotr Firlej z Dąbrowicy, kasztelan chełmski, starosta radomski i kazimierski
<i>PieniążIw</i>	Stanisław Pieniążek z Iwanowic
<i>RadzCzar</i>	Mikołaj Radziwiłł Czarny, marszałek wielki litewski
<i>RadzRud</i>	Mikołaj Radziwiłł Rudy, podczaszy Wielkiego Księstwa Litewskiego
<i>Rareş</i>	Piotr Rareş, wojewoda mołdawski
<i>RarRat</i>	Jan Rarowski z Rataj
<i>Ruszk</i>	Jan Ruszkowski, poborca
<i>Sien</i>	Mikołaj Sieniawski, kasztelan bełski
<i>Sol</i>	Soliman I, sułtan turecki
<i>Śrzeń</i>	Szczęśny Śrzeński, wojewoda płocki
<i>Tom</i>	Piotr Tomicki, biskup krakowski i podkanclerzy koronny
<i>Wilam</i>	Jakub Wilamowski, poseł polski do Turcji
<i>Wrona</i>	Wasył Wrona, tłumacz języków wschodnich
<i>ZofTargSzydł</i>	Zofia z Targowiska Szydłowiecka, kasztelanowa krakowska
<i>ZygmI</i>	Zygmunt I, król polski
<i>ZygmII</i>	Zygmunt August, król polski
<i>NOpis</i>	nadawca nieznany; opis uroczystości na dworze cesarskim w Augsburgu, związanych ze śmiercią króla polskiego Zygmunta I
<i>NowKrak</i>	nowiny z Krakowa, gazeta w formie listu

Marek Osiewicz

Variance in the Pronunciation of Consonant Groups in Polish Letters from the First Half of the 16th Century (continuants of the combinations **sr̥*, **zr̥*, **žr̥*, *-(s)*tvc-*, *-(z)*dv̥c-* and the groups (-)*vš-*, (-)*xv-*, -*dl-*)

The purpose of the article is to describe the limits of phonetic variance within consonant groups listed in the article's title and evidenced in Polish letters from the years 1525–1550, additionally taking into account the degree of standardization of individual variants, and also their chronological, phonetic, lexical, geographic and textual (idiolectic) conditioning. It stems from the presented analysis that within the discussed

questions, the textual norm of the letters has a rather conservative character, which is corroborated by sole occurrence of traditional forms in the group of norm-creating variants. Despite this, the Polish language of the letters is characterised by significant *openness* – owing to a considerable share of innovative forms in the group of variants remaining outside the norm, although the majority of the analysed phonetic representations (13 forms) are the variants which were not accepted in the future by usage and the norm; some of them are the forms with limited, often dialectal (and even slang) scope. It must be also noted that within the analysed consonant groups, the Polish language used in the letters represents the situation basically identical with the situation presented in the printed texts from that period. There is just one significant difference concerning the simplification of the group (-)xv- ≥ (-)f-, with quite numerous evidence in the discussed letters (44%), and unrecorded in the studies on the Polish language of the printed material of the first half of the 16th century.

